

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکده علوم تاریخی

گروه تاریخ اجتماعی

رساله دکتری رشته‌ی تاریخ ایران بعد از اسلام

موقعیت اجتماعی بندگان در دوره قاجار

استادان راهنما

دکتر شهرام یوسفی‌فر

دکتر صفورا برومند

استاد مشاور

دکتر علیرضا ملایی توانی

پژوهشگر

مرضیه مرتضوی فصابسرای

اسفند ۱۳۹۷

سپاسگزاری

بر خود فرض می‌دانم که به رسم شاگردی از زحمات بی‌دریغ استاد راهنمای بزرگوار جناب آقای دکتر یوسفی فر که با حوصله و سعه صدر در تمام مراحل نگارش رساله اینجانب را راهنمایی و یاری نمودند و نیز سرکار خانم دکتر صفورا برومند استاد راهنمای دوم و جناب دکتر علیرضا ملایی توانی که سمت مشاوره این رساله را بر عهده داشتند، سپاس بیکران خود را ابراز نمایم.

همچنین از همکاران بزرگوارم در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک، آقایان حمیدرضا ناظم‌زاده، حجت‌الله قربانی، هیبت‌الله دهقان که همواره با سعه صدر و رویی گشاده پاسخگوی تقاضاهای مکرر بنده در جستجو، تهیه و دراختیار گذاشتن منابع مورد نیاز از کتابخانه گرانسنگ ملک بودند، از آقای سیدحمید میرسید در ترسیم نمودار آماری رساله و سرکار خانم سارا کلهری که در ارتقاء کیفیت و تنظیم عکس‌ها و زیرنویس‌ها و تهیه نقشه‌ها اینجانب را یاری رساندند، صمیمانه تقدیر و تشکر نمایم.

و

سپاس ویژه از همسر بزرگوار و پسر نازنینم که تمامی کمبودهای دوران تحصیلم را صبورانه تحمل کردند و همواره در کنارم بوده و حمایتم کردند. موفقیت امروزم را مدیون آنها هستم.

تقدیم به بزرگ آزاده جهان

حضرت حسین بن علی (ع)

که بندِ بندگیِ خلق از پای بشریت گشود.

بندگی و بنده‌داری در ایران، از عهد باستان تا پایان دوره قاجار، یکی از پدیده‌های مهم اجتماعی بود. در ایران عصر قاجار بندگان(غلامان، خواجهگان، کنیزان) از جمله گروه‌های حاشیه‌ای و فرودست جامعه بشمار می‌رفتند که حضور گسترده و نقش پررنگی در بسیاری از عرصه‌های خدماتی اعم از خانگی، درباری، نظامی، کشاورزی و ... داشتند. تا انقلاب مشروطه در زندگی و موقعیت اجتماعی بندگان تغییرات محسوسی ایجاد نشد. ولی با ورود ایران به قرن چهاردهم قمری، بر اثر عوامل متعدد داخلی و خارجی، وضعیت بندگان تدریجاً دستخوش تغییر و دگرگونی شد. این روند که با نزدیک شدن به سال‌های پایانی حکومت قاجاریه شتاب بیشتری گرفت، در نهایت منجر به محو و زوال بنده‌داری در ایران شد.

پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این سؤال است که چگونه موقعیت اجتماعی بندگان در عصر قاجار دستخوش تغییر و تحول و در نهایت منجر به زوال بنده‌داری در ایران شد؟ نتایج تحقیق نشان می‌دهد که وقوع تحولات جهانی در عرصه‌های مختلف فکری، علمی، صنعتی و ... و تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم آن بر ساختارهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی جامعه ایران این عصر، آگاهی افکار عمومی نسبت به حقوق فردی و شهروندی، در کنار فشارهای بین‌المللی در مذمت بنده کردن انسان‌ها، آزدسازی بردگان در بسیاری از کشورهای جهان و نیز مدرنیزاسیون از عوامل مهم ایجاد تغییر در موقعیت اجتماعی بندگان و کمرنگ شدن نقش و کارکرد آن‌ها در جامعه و در نهایت زوال نظام بنده‌داری در ایران عصر قاجار شد.

این پژوهش با رویکرد تاریخی، به شیوه توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و آرشیوی سامان یافته است.

کلید واژه‌ها:

قاجار، بنده، بنده‌داری، غلام، کنیز، خواجه، موقعیت اجتماعی.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
۱-۱. بیان موضوع	۴
۲-۱. مسأله پژوهش	۶
۳-۱. سؤال‌های پژوهش	۶
۴-۱. فرضیه‌های پژوهش	۷
۵-۱. روش گردآوری اطلاعات	۷
۶-۱. روش پژوهش	۸
۷-۱. قلمروهای پژوهش	۸
۸-۱. اهمیت پژوهش	۹
۹-۱. ضرورت پژوهش	۹
۱۰-۱. اهداف پژوهش	۱۰
۱۱-۱. تعریف مفاهیم	۱۱
۱۲-۱. رویکرد/ چارچوب نظری	۱۴
۱۳-۱. پیشینه پژوهش	۱۶
۱۴-۱. معرفی و نقد منابع و مآخذ	۲۱

فصل اول: برده داری در جهان

۱-۱. برده داری در غرب	۳۷
-----------------------	----

۳۸	..... ۱. دوره باستان
۴۳	..... ۲. قرون وسطی تا دوره متأخر
۴۷	..... ۲-۱. برده‌داری در شرق
۴۷	..... ۱-۲-۱. جزیره‌العرب
۴۹	..... ۲-۲-۱. ایران باستان
۵۶	..... ۳-۲-۱. ایران دوره اسلامی
۵۸	..... ۱-۲. از طاهریان تا مغول
۶۶	..... ۲-۲. از مغول تا قاجار

فصل دوم : بنده داری در دوره قاجار

۷۸	..... ۱-۲. ساختار قدرت و جامعه در عصر قاجار
۸۰	..... ۲-۲. ملاکهای تحرک اجتماعی در جامعه عصر قاجار
۸۷	..... ۲-۳. عوامل خارجی مؤثر در تغییر موقعیت اجتماعی بندگان
۸۷	..... ۱. سیاست‌های دول خارجه
۸۹	..... ۲. فرهنگ جهانی ضد برده‌داری
۹۲	..... ۲-۲. عوامل داخلی مؤثر در تغییر نظام بنده‌داری در دوره قاجار
۹۳	..... ۱. گسترش آراء و آگاهی‌های جدید
۹۷	..... ۲. ۲. مدرنیزاسیون و پیامدهای آن

فصل سوم : منابع و شیوه‌های تأمین بنده در دوره قاجار

- ۱-۳. مناطق جغرافیایی تأمین ۱۱۱
۱. شمال غرب ۱۱۲
۲. شمال و شمال شرق ۱۱۴
۳. شرق و جنوب شرق ۱۱۶
۴. جنوب و جنوب غرب ۱۱۷
- ۲-۳. شیوه‌های تأمین بنده در دوره قاجار ۱۲۰
۱. اسارت ۱۲۰
- ۱-۱. اسارت ایرانی به دست ایرانی ۱۲۱
- ۲-۱. اسارت غیرایرانی به دست ایرانی ۱۳۹
- ۳-۱. اسارت ایرانی به دست غیرایرانی ۱۴۳
۲. فروش زنان و دختران ۱۵۱
۳. آدم‌ربایی ۱۵۸
۴. ازدواج، پیشکش، گرو ۱۶۰
۵. خرید و واردات بنده سیاه ۱۶۰

فصل چهارم : وضعیت حقوقی، زندگی و مشاغل بندگان در دوره قاجار

- ۱-۴. وضعیت حقوقی بندگان ۱۶۹

۱۷۱	.....	۱. رفتار با بندگان
۱۷۲	.....	۲. رفتارشناسی بندگان
۱۷۴	.....	۳. شیوه انتقال بندگان
۱۸۶	.....	۲-۴. طبقه‌بندی بندگان
۱۸۹	.....	۱-۲-۴. غلامان
۱۹۱	.....	۲-۲-۴. کنیزان
۱۹۱	.....	۳-۲-۴. خواجهگان
۱۹۳	.....	۳-۴. موارد استفاده از بندگان
۱۹۴	.....	۱-۳-۴. غلامان
۱۹۴	.....	۱. غلامان سفید
۱۹۴	.....	۱-۱. مشاغل نظامی
۱۹۷	.....	۲-۱. مشاغل درباری
۱۹۷	.....	۲. غلامان سیاه
۱۹۸	.....	۱-۲. مشاغل درباری
۱۹۹	.....	۲-۲. مشاغل نظامی
۲۰۱	.....	۳-۲. مشاغل شهری
۲۰۲	.....	۴-۲. مشاغل روستایی

.....	۲۰۶	۴-۳-۲. خواجهگان
.....	۲۰۶	۱. مشاغل درباری
.....	۲۱۰	۲. مشاغل حکومتی
.....	۲۱۱	۳. مشاغل نظامی
.....	۲۱۱	۴. مشاغل خانگی
.....	۲۱۱	۵. کار در اماکن مذهبی
.....	۲۱۲	۶. هدیه و جهیزیه
.....	۲۱۲	۷. ویژگی‌های بدنی و خلقی خواجهگان
.....	۲۱۴	۸. میزان قدرت و نفوذ خواجهگان
.....	۲۱۶	۹. دارایی خواجهگان
.....	۲۱۸	۴-۳-۳. کنیزان
.....	۲۱۸	۱. مشاغل درباری
.....	۲۲۲	۲. مشاغل خانگی

فصل پنجم: تغییر موقعیت اجتماعی بندگان و زوال بنده‌داری در ایران

.....	۲۲۶	۵-۱. سیاست انگلستان در خلیج فارس
.....	۲۳۱	۵-۲. تلاش بندگان برای آزادی
.....	۲۳۹	۵-۳. واکنش مالکان نسبت به آزادی‌خواهی بندگان

۲۴۳	.....	۴-۵. روند آزادسازی بندگان
۲۴۸	.....	۵-۵. تغییر موقعیت بندگان و زوال بنده‌داری در ایران
۲۵۴	.....	- نتیجه‌گیری
۲۵۶	.....	- پی‌نوشت‌ها
۲۵۴	.....	- پی‌نوشت مقدمه
۲۵۷	.....	- پی‌نوشت فصل اول
۲۶۶	.....	- پی‌نوشت فصل دوم
۲۶۹	.....	- پی‌نوشت فصل سوم
۲۷۶	.....	- پی‌نوشت فصل چهارم
۲۹۷	.....	- پی‌نوشت فصل پنجم
۲۹۹	.....	- کتابنامه
۳۴۹	.....	- فهرست تصاویر، نمودار، جدول
۳۵۶	.....	- بازنویسی اسناد
۴۷۶	.....	- عکس‌ها
۵۱۳	.....	- تاریخ شفاهی (مصاحبه با دکتر منصوره اتحادیه)
۵۲۰	.....	- چکیده انگلیسی

بندگی و بنده‌داری سابقه‌ای دیرینه در تمدن بشری داشته است. این روند از عهد باستان تا اوائل قرن حاضر در بسیاری از کشورهای جهان من جمله ایران وجود داشته است. آغاز تغییر و دگرگونی در روند بندگی و بنده‌داری و تبدیل آن به یک مسئله اجتماعی، همزمان با تغییر و تحولات همه جانبه‌ای است که از اواسط دوره قاجاریه در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایرانیان بوجود آمد. در این دوره بدنبال آشنایی ایرانیان با غرب و ظهور جریان تجددخواهی، دوره جدیدی در تاریخ ایران آغاز شد که صورت‌بندی و ساختار سیاسی - اقتصادی و اجتماعی جامعه ایران را متحول ساخت.

تجددخواهی در ایران بدنبال شکست‌های ایران و روس در نیمه اول سده سیزدهم قمری/ نوزدهم میلادی و در پی آگاهی از عقب‌ماندگی ایران در برابر غرب و هماهنگی با تحولات دنیای مدرن شروع شد. شکست‌های ایران از روس، در واقع نخستین مواجهه و رویارویی جدی ایرانیان با غرب بود که ذهن بعضی از زمامداران و در رأس آنان عباس میرزا را به عقب‌ماندگی ایران از کاروان علم و صنعت و لزوم اخذ مدنیت جدید متوجه ساخت. این امر سرآغاز پذیرش برتری غرب و تلاش برای اقتباس تکنولوژی فنی و نظامی شد. اما از منظر جامعه‌شناختی تحول یا اصلاح هرگز در یک مسیر انتزاعی و از پیش تعیین شده حرکت نمی‌کند، بلکه دگرگونی در بخشی از سیستم اجتماعی، خواه ناخواه تغییر در دیگر بخش‌های جامعه را الزامی می‌نماید. از این رو به دنبال اقبال ایرانیان به فراگیری علوم نظامی و اقتباس از نهادهای اداری - سیاسی، تغییراتی در دیگر بخش‌ها بوجود آمد. به ویژه آنکه با ادامه ضعف و ناتوانی ایران در برخورد با مشکلات داخلی و خارجی طی قرن ۱۳ه.ق/۱۹م و آشکار شدن بیش از پیش اوضاع نابسامان کشور و نیز افزایش آشنایی با ابعاد مختلف تمدن غرب توسط دانش‌آموختگان تحصیل کرده در غرب، ایرانیان را هرچه بیشتر به لزوم تجدد و نوسازی در ایران آگاه کرد.

در این میان گروهی از روشنفکران تحت‌تأثیر افکار روسو، هیوم، ولتر و دیگر متفکران غرب، مجذوب اندیشه‌های لیبرالیسم (آزادی جان، مال، قلم، بیان و اندیشه)، سوسیالیسم (حق شهروندی و رفاه عمومی) و ناسیونالیسم (وحدت ملی) شده و تنها راه برون رفت کشور از اوضاع نابسامان موجود را اخذ و اقتباس از تمدن غرب دیدند. از این رو ابتدا با انتقادهای معمولی و سپس با چاپ کتاب، روزنامه، ایجاد انجمن و برپایی اجتماعات کوشیدند تا با اشاعه افکار و عقاید نوین، ضمن آگاهی مردم نسبت به حقوق انسانی و اولیه خود، آنان را به علل عقب‌ماندگی کشور و لزوم تغییرات اساسی در آن متوجه سازند. روشنفکرانی چون فتحعلی‌آخوندزاده (۱۱۹۱-۱۲۵۷ش)، میرزا ملکم‌خان (۱۲۱۲-۱۲۸۷ش)، میرزا یوسف‌خان

مستشارالدوله (۱۲۰۲-۱۲۷۴ش)، میرزا آقاخان کرمانی (۱۲۳۲-۱۲۷۵ش) با تأثیر از اومانیسیم غربی و تلقی جدید نسبت به انسان، جهان و هستی، مفهوم جدیدی از انسان و حقوق بشر را مطرح کردند که برخلاف برداشت سنتی آن، انسان دیگر رعیت و رمه نبود، بلکه فارغ از هرگونه قید و بند تحمیلی حق استیفای حقوق اولیه و حق قیام برای دگرگونی وضع خویش علیه حاکم را داشت. آنان با طرح مفاهیمی چون حقوق بشریت، آزادی بدن و روح، حقوق طبیعی و حریت طبیعی، مساوات و برادری با هم‌نوع خود، نقش تاثیرگذاری در بیداری و آگاهی توده مردم، از جمله بندگان، نسبت به حقوق انسانی خود و ترغیب آنان به تغییر وضعیت اجتماعی خود داشتند.

در راستای این امر بود که بندگان تدریجاً جسارت یافتند تا درصدد استیفای حقوق طبیعی خود یعنی دستیابی به آزادی و رهایی از قید بندگی برآیند و با مبادرت به اقداماتی چون نگارش عریضه و تظلم خواهی، فرار و تحصن در سفارت و قونسولگری‌های روس و انگلیس در سراسر کشور و نیز در مواردی مشارکت در جریان انقلاب مشروطه (از سوی برخی از بندگان شاخص) به طرح مطالبات خود پردازند. ادامه این روند به ویژه با الغای رسمی و جهانی برده‌داری در سال ۱۹۲۶م منجر به رنگ باختن نظام بنده-داری در واپسین سال‌های حکومت قاجاریه شد. بررسی این موضوع که تغییرات حاصله در وضعیت بندگان تحت چه شرایط سیاسی، اجتماعی، اقتصادی صورت گرفت و علل تاثیرگذار بر آن چه بود، هدف اصلی پژوهش حاضر است.

حاصل تحقیق حاضر در پنج فصل ارائه شده است:

فصل اول تحت عنوان «برده‌داری در جهان» شامل دو قسمت است که طبق آن روند برده‌داری در دو جهان غرب و شرق مورد بحث قرار می‌دهد. قسمت نخست با عنوان «برده‌داری در غرب» نظام برده‌داری در اروپا و آمریکا از دوره باستان تا قرون متأخر را بررسی می‌کند. فصل دوم با نام «برده‌داری در شرق» نخست به بررسی نظام برده‌داری در دوره باستان، مشخصاً ایران باستان (دوره هخامنشی و ساسانی) و جزیره‌العرب قبل از ظهور اسلام می‌پردازد. در ادامه مقوله بندگی و نظام بنده‌داری در دوره اسلامی با تأکید بر ایران، از دوره طاهریان تا دوره زندیه مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. این فصل با بیان تفاوت در نگرش، نوع رفتار و شیوه استفاده از بندگان در دو دنیای غرب و شرق درصدد است تا تفاوت بار مفهومی دو واژه «برده» و «بنده»، که در بسیاری از موارد به اشتباه مترادف با هم بکار برده می‌شوند، بیان کند.

فصل دوم با عنوان «بنده‌داری در دوره قاجار» مشروحاً به نظام بنده‌داری در دوره قاجار پرداخته و درصدد است تا با ریشه‌یابی عوامل خارجی و داخلی مؤثر بر ایجاد تغییرات تدریجی در وضعیت بندگان و دگرگونی است عوامل خارجی و داخلی مؤثر بر نظام بنده‌داری ایران عصر قاجار می‌پردازد. در این فصل به موضوعات مهمی چون گسترش آراء و آگاهی‌های جدید در ایران متأثر از اندیشه‌های متفکران عصر روشنگری، ورود مدرنیته و پیامدهای آن در ایران و نقش روشنفکران در آگاه‌سازی مردم نسبت به حقوق فردی و اجتماعی خود سیاست‌های دول خارجی و پیامدهای آن پرداخته است.

فصل سوم تحت عنوان «منابع و شیوه‌های تأمین بنده در دوره قاجار» در دو قسمت ارائه شده است. در قسمت اول مناطق تأمین بنده با بیان ویژگی‌های جغرافیایی و سیاسی و نوع روابط و نحوه تعامل حکومت ایران با این مناطق معرفی و شناسایی می‌شوند. قسمت دیگر به شیوه‌های مختلف تأمین بنده می‌پردازد. مطالب این قسمت توضیح می‌دهند که چگونه بندگان مورد نیاز ایران اعم از ایرانی و غیرایرانی، از مناطق شمال و شمال‌شرق، جنوب و جنوب‌شرق، شرق و شمال‌غرب کشور و از دو مسیرهای زمینی و دریایی، به طریق اسارت، آدم‌ربایی، خرید، ازدواج، پیشکش و گرو دادن فرزند بدست می‌آمدند. در این میان بحثی به نحوه بنده شدن ایرانیان به دست هموطنان و غیرهموطنان خود اختصاص یافته و نشان می‌دهد که چگونه ایرانیان به طرق مختلف بنده شده و به بازارهای بنده‌فروشی آسیای مرکزی و سواحل عربی خلیج فارس برده می‌شدند.

فصل چهارم با عنوان «وضعیت حقوقی، زندگی و مشاغل بندگان در دوره قاجار» در دو قسمت کلی ابتدا به بیان وضعیت حقوقی بندگان، حقوق متقابل مالک و بنده و شیوه رفتار با بندگان از نظر فقه اسلامی عموماً و در دوره قاجار خصوصاً و نیز نحوه انتقال بندگان از مالکی به مالک دیگر و یا آزادی آنها، در قالب اسناد حقوقی چون مبیعه نامه، صلحنامه، عقدنامه، وقفنامه و... می‌پردازد. در قسمت دوم به شرایط زندگی و موارد مختلف استفاده از خدمات بندگان اختصاص دارد. در این قسمت نخست بندگان براساس سه مشخصه قومیت، نژاد و جنس به ایرانی و غیرایرانی، سیاه و سفید، خواجه، غلام و کنیز دسته‌بندی و سپس بر این اساس به موارد استفاده از هر دسته در انواع مشاغل شهری و روستایی می‌پردازد.

فصل پنجم نیز با عنوان «تغییر موقعیت اجتماعی بندگان در دوره قاجار»: در ابتدا به اقدامات ضد برده-داری انگلستان در خلیج فارس در دوره قاجار و ممانعت آن از حمل و تجارت برده سیاه در خلیج فارس و تأثیر آن در وضعیت بندگان در ایران حاضر می‌پردازد. در واقع از این زمان بندگان با آگاهی نسبی از تحولات جهانی و آزادسازی بندگان در دیگر کشورها، نسبت به وضعیت بندگی خود معترض شده و با

فرار و تحصن در سفارتخانه‌ها و کنسولگری‌های انگلیس و روس خواهان بدست آوردن آزادی شدند. در کنار این موضوع به اوضاع اقتصادی ایران در زمان مظفری و انقلاب مشروطه و عملکرد نادرست اقتصادی حکومت مظفردالدینشاه و نیز سیاست صرفه‌جویی در هزینه‌های مملکت بر اساس مصوبات مجلس اول شورای ملی، که منجر به بیکاری شمار زیادی از خواجهگان، غلامان و کنیزان درباری و پیوستن گروهی از آنان به مخالفان مشروطه و در نهایت تأثیر همه این عوامل بر تغییر وضعیت اجتماعی بندگان و زوال تدریجی بندگی و نظام بنده‌داری در ایران در واپسین سال‌های حکومت سلسله قاجاریه می‌پردازد.

۱-۱. بیان موضوع:

در طول تاریخ ایران، از دوران باستان تا نیمه اول قرن ۱۴ق، بندگان جزء لاینفکی از حیات اجتماعی این کشور بودند که در عرصه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و نظامی ایفای نقش می‌کردند. «برده» و «بنده» کسی بود که بطور اختیاری یا غیراختیاری به منظور تأمین نیازهای اجتماعی معینی، به تملک دیگر گروه‌های اجتماعی در می‌آمد. علیرغم وجود تشابهات معنایی میان دو واژه برده و بنده که در بسیاری از فرهنگ‌نامه‌های فارسی به معنای اسیر، غلام، کنیز، عبید، خانه زاد، زرخرید و... آمده، تفاوت مفهومی مستتر در هر واژه که ناشی از تفاوت در نوع نگاه و عملکرد دنیای غرب و اسلام درباره این افراد است، مانع از استفاده این دو واژه مترادف و یا بجای یکدیگر می‌شود.

در غرب (باستان و معاصر) برده، بمثابه یک شیء و کالایی فاقد روح و ارزش و حقوق انسانی بود که در بدترین شرایط زندگی و به شیوه غیرانسانی عمدتاً در مناسبات تولیدی (مزارع و امور تولیدی) مورد بهره‌کشی قرار می‌گرفت. شلاق زدن از عادی‌ترین رفتارهایی بود که گاه منجر به به مرگ برده می‌شد. در مشرق زمین عموماً و ایران خصوصاً این اوضاع به گونه دیگری بود. اسلام اگرچه بنده‌داری را که ریشه‌های مستحکمی در بسیاری از جوامع داشت، منسوخ نساخت، ولی طی سفارشات فراوان در آیات و روایات، مسلمانان را به رعایت عزت نفس و کرامت انسانی بندگان توصیه و زمینه آزادی آنان را به بهانه‌هایی چون کفاره برخی از گناهان، کسب رضایت الهی و اجر و ثواب اخروی تشویق کرد. با این وجود نمی‌توان ادعا کرد که در دوره قاجار با بندگان طابق‌النعل بر اساس آموزه‌ها و توصیه‌های دینی رفتار می‌شد، ولی یقیناً می‌توان گفت که در مقایسه با غرب رفتار انسانی‌تری با آن‌ها می‌شد.

تا اواخر دوره حکومت فتحعلیشاه (۱۲۱۱-۱۲۴۹ه.ق) آسیای مرکزی و از زمان محمدشاه سواحل شرقی و شمال شرقی آفریقا عمده‌ترین منبع تأمین بنده برای ایران بودند. در دوره محمدشاه، انگلستان به دلایل

سیاسی و اقتصادی خرید و فروش و حمل برده سیاه به سواحل خلیج فارس را ممنوع اعلام کرد و با ایران و اعراب سواحل خلیج فارس قراردادهایی در منع تجارت برده در خلیج فارس منعقد ساخت. اما این اقدامات تأثیر زیادی بر متوقف کردن جریان ورود بندگان سیاه به ایران نداشت، بلکه باعث شد تا مسیر تجارت بنده از دریا به راه‌های زمینی (بین‌النهرین) تغییر جهت یابد.

به لحاظ نقش و پایگاه اجتماعی، تا قبل از انقلاب مشروطه، بندگان در وضعیت نسبتاً ثابت و پایدار اجتماعی بسر می‌بردند. ساختار سیاسی حکومت استبدادی مانع و مخالف هرگونه تغییر بود و هر نوع اعتراض اجتماعی را سرکوب می‌کرد. اصلاحات سیاسی سده سیزدهم ه.ق شکاف‌های اساسی در ساختار سیاسی و ایدئولوژی حاکم ایجاد نکرد، اگرچه جریان اصلاحات و تکاپوهای روشنفکرانه آغاز شده و شتاب گرفته بود. در این میان شخصیت سیاسی ضعیف مظفردالدین‌شاه و قوام‌گیری افکار اصلاح‌طلبانه در کشور به روشنفکران این فرصت را داد تا با چاپ روزنامه، ترجمه کتاب، ایجاد انجمن، تحرکات اجتماعی و تکاپوهای دیگر ضمن اشاعه افکار و عقاید نوین، مردم را با حقوق انسانی و اولیه خود آشنا و بر لزوم تغییرات اساسی در کشور تأکید کنند.

همزمان، با شدت گرفتن بحران اقتصادی در کشور، حکومت ورشکسته قاجار برای جبران کسری بودجه ناگزیر از استقراض خارجه و در پیش گرفتن سیاست صرفه‌جویی و کاهش هزینه‌های دربار شد. بدین منظور در چند مرحله ابتدا کلیه خواجگان سیاه و سفید (بجز معدودی) از دربار سلطنتی اخراج و پس از مدتی خیل همسران صیغه‌ای ناصرالدین‌شاه و خدمه پرشمارشان از دربار رانده شدند. بعدها همین عده گروه جدید و فعال اجتماعی علیه اصلاحات و خاصه مشروطیت و مجلس اول را ایجاد کردند. در برابر این عده، گروهی از بندگان بودند که علیرغم برخورداری از موقعیت بالای اجتماعی و وضعیت مناسب اقتصادی، به پشتیبانی و حمایت از مشروطه برخاستند و حتی تمام دارایی و اندوخته خود را در راه پیشرفت مشروطه صرف کردند. همچنین انگشت شماری از آنان چون بهرام‌خان و آغابشارت‌خان، از خواجگان محمدعلیشاه، با عضویت در انجمن‌های حمیت و مظفری، در همراهی با مشروطه و دفاع از مجلس و مشروطه خواهان در ماجرای بمباران مجلس در سال ۱۳۲۶ق مشارکت فعالی داشتند. در کمال تأسف توجه اندک مورخان این دوره به نقش گروه‌های حاشیه‌ای، بویژه بندگان در جریان انقلاب مشروطه، اطلاعات چندانی از نقش و میزان تحرکات سیاسی آن‌ها در این انقلاب در دست نیست.

با ورود به قرن ۲۰ م و اعلام جهانی‌الغای برده‌داری و بدنبال آن آزادی‌برندگان در بسیاری از ممالک جهان تدریجاً بندگان ساکن در ایران فرصت ابراز وجود، طرح مطالبات و تغییر موقعیت خود را یافتند. بنا

به مدارک و شواهد موجود، بویژه از اواخر دوره مظفری میزان فرار و تحصن بندگان خانگی و درباری به سفارت و قنصلگری‌های انگلیس و روس در سراسر کشور با درخواست رهایی از بندگی و دریافت آزادی نامه رسمی افزایش یافت. فرار چند تن از خواجگان سیاه دربار محمدعلیشاه و تحصن آنان در سفارت انگلیس برای بدست آزادی، نمونه‌ای روشن از این دست تلاش‌هاست که نتیجه موفقیت‌آمیزی نیز به همراه داشت.

با نزدیک شدن به سال‌های پایانی حکومت قاجاریه، روند آزادی بندگان شکل دیگری بخود گرفت. اوج‌گیری مذمت بنده‌داری در افکار عمومی، تضعیف موقعیت و بنیه مالی خاندان‌های بزرگ و ناتوانی آنان از نگهداری بندگان خود، کمرنگ شدن سیاست‌های حمایتی - تأمینی اربابان، کوچک شدن نهاد خانواده و عدم نیاز به نیروی کار بندگان در خانه و... بسیاری از مالکان را وادار به آزادسازی خودخواسته و راندن بندگان از خانه‌ها کرد. این روند با سقوط قاجاریه و تغییر سلطنت، با اخراج تمامی بندگان حاضر در دربار به دستور رضاشاه ادامه یافت و سرانجام در ۱۸ بهمن ۱۳۰۷ با تصویب مجلس شورای ملی، خرید و فروش بنده در ایران ممنوع و بساط بنده‌داری برای همیشه از تاریخ ایران رخت بریست.

۲-۱. مسأله پژوهش

براساس شواهد موجود بندگان در طول تاریخ ایران، همواره در شرایط و موقعیت اجتماعی نسبتاً ثابت و پایداری بسر می‌بردند. اما این وضعیت از دوره قاجار رو به تغییر نهاد بطوری که از نیمه دوم عمر این حکومت با بروز تحولاتی در موقعیت اجتماعی بندگان و نظام بنده‌داری در ایران مواجهیم که سبب کمرنگ شدن نقش و کارکرد بندگان و نهایتاً زوال بنده‌داری در ایران شد. مسأله پژوهش حاضر این است که چگونه موقعیت اجتماعی بندگان در دوره قاجار دستخوش تغییر و تحول شد؟

۳-۱. سؤال‌های پژوهش

۲- حقوق بندگان و موقعیت اجتماعی آنان در ایران عصر قاجار چگونه بود؟

۳- ۲. عوامل تأثیرگذار در تغییر موقعیت اجتماعی بندگان در این دوره چه بودند؟

۴-۱. فرضیه‌های پژوهش

۱. بنده و مالک در جامعه ایران عصر قاجار برطبق قانون شرع و عرف حقوق متقابلی نسبت به یکدیگر داشتند. مالک موظف به تأمین مسکن، خوراک، پوشاک، امنیت، سلامت، تهیه مقدمات ازدواج و... و بنده

مكلف به اطاعت محض از مالک بود. بندگان گرچه یکی از گروه‌های حاشیه‌ای و فرودست جامعه عصر قاجار بودند، اما به دلیل عدم وجود تبعیض و تعصب نژادی در میان ایرانیان، در شرایط مقتضی امکان تغییر نقش، پایگاه و حتی طبقه اجتماعی خود را داشتند.

۲. تغییرات حاصله در موقعیت بندگان در این دوره متأثر از دو عامل اساسی بود:

الف: عوامل خارجی: گسترش آراء و نظریات متفکران غربی در ایران، سختگیری‌های انگلستان در ممانعت از حمل و تجارت برده سیاه در خلیج فارس، انعقاد قراردادهای منع برده داری در سطح جهانی و نیز با ایران، ورود مدرنیته به کشور، الغای رسمی برده‌داری در آمریکا و اروپا و سپس در عثمانی و مصر در قرن ۱۹م، افزایش آگاهی‌های عمومی درباره قبح برده‌داری و مذمت آن و لزوم همگام شدن با تحولات جهانی.

ب: عوامل داخلی: شامل شکل‌گیری مظاهر مدرنیته در کشور (چاپخانه، دارالترجمه، مدارس، روزنامه و...)، وقوع انقلاب مشروطه و آشنایی مردم با مفاهیم جدیدی چون عدالت، آزادی، مساوات، حکومت قانون، حقوق فردی و اجتماعی، تغییر افکار عمومی، کوچک شدن نهاد خانواده، تغییر تدریجی سبک معماری و کوچک شدن ابعاد خانه‌ها، تقلیل اقتصاد خانوار، تضعیف سیاست‌های حمایتی-تامینی مالکان که نیاز خانواده‌ها را به نیروی کار بندگان خانگی کاهش داد که در نهایت منجر به کم‌رنگ شدن نقش و حضور بندگان و زوال آن در پایان دوره قاجار شد.

۱-۵. روش گردآوری اطلاعات

روش گردآوری اطلاعات در این رساله اسنادی- کتابخانه‌ای است. در ابتدا مآخذ اسنادی (عکس و سند) طی چندین مرحله مراجعه و جستجو در مراکز آرشیوی چون سازمان اوقاف، سازمان اسناد ملی، مجلس شورای اسلامی، آستان قدس رضوی، کاخ گلستان، وزارت امور خارجه، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانه و موزه ملی ملک جمع‌آوری شد و سپس از طریق سایت‌هایی که اسناد مجموعه‌های خصوصی را به نمایش درآورده‌اند، من جمله سایت دنیای زنان عصر قاجار^۱، چندین سند مربوط به غلامان و کنیزان دوره قاجار بدست آمد.

---

^۱ - <http://www.qajarwomen.org/fa/index.html>، وبگاه دنیای زنان قاجار، وبگاه اختصاصی زنان دوره قاجار است که توسط خانم دکتر افسانه نجم-آبادی، استاد دانشگاه هاروارد، با همکاری و حمایت این دانشگاه راه‌اندازی شد و هدف آن جمع‌آوری اسناد و مدارک بجای مانده از زنان دوره قاجار است.

در مجموع اسناد جمع‌آوری شده شامل دو دسته کلی هستند. دسته اول اسناد شرعی مربوط به بندگان همچون عقدنامه غلام و کنیز، عقدنامه‌های افراد متمول با قید تعداد کنیز و غلام و قیمت آن‌ها به عنوان جهیزیه یا صداق عروس، اسناد خرید و فروش، صلح، هبه، وقف و اسناد سیاسی متبادله میان کارگزاری‌های ایالات، وزارتخانه‌های امور خارجه و داخله، سفارت و کنسولگری‌های انگلیس درباره موضوع بندگان که بالغ بر ۳۰۰ سند هستند. همچنین حدود ۱۰۰ عکس از کنیزان، غلامان و خواجهگان سیاه و سفید دوره قاجار به عنوان منابع تکمیلی از آلبوم‌خانه کاخ گلستان، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر و دانشگاه تهران جمع‌آوری شده‌اند.

۶-۱. روش پژوهش

این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی و به روش تاریخی سامان یافته است. در این پژوهش ابتدا وضعیت بندگان به مثابه یک فرآیند تاریخی مورد بررسی قرار می‌گیرد، سپس با تحلیل عوامل مؤثر در تغییر موقعیت اجتماعی بندگان در دوره قاجار و بررسی ارتباط میان متغیرها، به امتحان فرضیه‌های از پیش تعیین شده پرداخته می‌شود. از آنجا که این پژوهش به روش تاریخی است، محقق حقایق گذشته را از طریق جمع‌آوری اطلاعات، ارزشیابی و بررسی صحت و سقم این اطلاعات و تجزیه و تحلیل آن‌ها، نتایج قابل دفاعی را در ارتباط با فرضیه‌های تحقیق ارائه داده است. در همین راستا ابتدا منابع دست اول چون کتاب، اسناد و مدارک، عکس و روزنامه‌های عصر قاجار مورد مطالعه قرار گرفتند و سپس با مراجعه به منابع دست دوم چون مقاله، پایان‌نامه و مداخله دائرۃالمعارف اطلاعات مربوط به بندگان در دوره قاجار استخراج شد. در ادامه داده‌های بدست آمده مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند و با رسم نمودارهایی جزئیات برخی از مباحث به خوبی نشان داده شده‌اند.

۷-۱. قلمروهای پژوهش

الف) قلمرو مکانی: قلمرو مکانی این پژوهش سرزمین ایران است که مرزهای جغرافیایی آن در طول حکومت ۱۳۰ ساله قاجاریه با از دست رفتن سرزمین‌های ترکمن‌نشین ماوراءالنهر، قفقاز و افغانستان دچار تغییرات اساسی شد.

ب) قلمرو زمانی: بازه زمانی پژوهش حاضر از سال ۱۲۱۰ الی ۱۳۴۴ ه.ق یعنی از آغاز تا پایان حکومت قاجاریه است.

ج) قلمرو موضوعی: قلمرو موضوعی این پژوهش بررسی وضعیت و موقعیت بندگان(کنیزان، خواجگان، غلامان) در دوره قاجار و علل و عوامل ایجاد تغییرات و تزلزل در موقعیت آنان است.

۸-۱. اهمیت پژوهش

با وجود پژوهش‌های پراکنده‌ای که درباره طبقات مختلف اجتماعی دوره قاجار صورت گرفته، اما تاکنون پژوهشی جامع درباره یکی از مهم‌ترین گروه‌های حاشیه‌ای این دوره یعنی غلامان، کنیزان و خواجگان، وضعیت اجتماعی و نقش کارکردی آنان در این دوره انجام نشده است. با توجه به اینکه فهم دقیق بسیاری از معضلات اجتماعی معاصر مستلزم دانستن پیشینه تاریخی و داشتن نگرشی تاریخی نسبت به آن موضوعات است و نیز با عنایت به بروز و ظهور اشکال جدیدی از برده‌داری مدرن در جهان امروز از جمله ایران (همچون برده‌داری جنسی) فقدان مطالعاتی در این زمینه که قادر به تبیین علل گرایش مجدد انسان مدرن امروزی (علیرغم در اختیار داشتن ماشین‌آلات پیشرفته) به استثمار دیگر انسان‌های فرودست باشد، به شدت احساس می‌شود. از این رو، پژوهش حاضر به عنوان اولین کار جدی آکادمیک در حوزه تاریخ اجتماعی (بندگان) می‌تواند با ارائه دستاوردها و نتایج حاصله به سازمان‌ها و نهادهای دولتی به آنان کمک کند تا با وضع قوانین حمایتی و در پیش گرفتن سیاست‌های درست تأمینی برای اقشار ضعیف و فرودست جامعه از وقوع و بروز چهره جدیدی از استثمار به نام برده‌داری مدرن، که امروزه به اشکال گوناگون مبتلابه بسیاری از جوامع من جمله ایران است، پیشگیری کند.

۹-۱. ضرورت پژوهش

از آنجا که پژوهش‌ها و تحقیقات تاریخی عمدتاً معطوف به تاریخ سیاسی و مناسبات قدرت بوده و کمتر به تاریخ اجتماعی به ویژه تاریخ فرودستان توجه شده است، از این رو پژوهش حاضر بر آن است تا با رویکرد تاریخ اجتماعی به بحث و بررسی درباره موقعیت و جایگاه غلامان، کنیزان و خواجگان در دوره قاجار بپردازد تا از رهگذر آن بتواند با دستیابی به اطلاعات دست اولی درباره وضعیت اجتماعی، اقتصادی و حقوقی آنان، ارتباطات درون و برون گروهی آن‌ها، جایگاه بندگان در جامعه و خانواده‌ها، انواع مشاغل خانگی، نحوه گذران امور در خانواده‌ها و نهایتاً روند تغییر در وضعیت و پایگاه اجتماعی آنان بر اثر عوامل درونی و بین‌المللی در دهه‌های پایانی دوره قاجار ناشی از بروز انقلاب مشروطه، به شناخت لایه‌های پنهان یکی از گروه‌های فرودست جامعه ایرانی در عصر قاجار دست یابد.

۱۰-۱. اهداف پژوهش

با الغای جهانی برده‌داری گرچه تصور می‌شد که عصر برده‌داری به نقطه پایانی خود رسیده است، اما تفکر برده‌داری و اندیشه استثمار فرودستان به منظور کسب منافع بیشتر هرگز محو نشد، بلکه با ظاهری جدید حتی بیشتر و بدتر از گذشته به حیات شوم خود در قالب برده‌داری مدرن به عنوان یکی از فاحش‌ترین و گسترده‌ترین مصادیق نقض حقوق بشر ادامه داده است. در برده‌داری مدرن انسان‌های ضعیف و فرودست برای ادامه بقای خود و خانواده، بی‌آن که بدانند و متوجه باشند، با قبول شرایط سخت و طاقت‌فرسا با دریافت کمترین دستمزد، بدون برخورداری از هرگونه حمایت‌های تأمینی از سوی دولت-ها، تحت اختیار و استثمار کارفرمایان جدید قرار گرفته و در شرایط کاملاً مشابه بردگی بسر می‌برند.

در عصر حاضر به دلیل ابتلاء کشورمان به مشکلات عدیده اقتصادی چون تورم، بیکاری، رکود و... و نیز قرار داشتن بسیاری از اقشار جامعه در زیر خط فقر، عده‌ای از سودجویان حقیقی و حقوقی را بر آن داشته تا با سوء استفاده از شرایط موجود و به منظور کسب حداکثر سود و منفعت به استثمار هم‌نوعان خود بپردازند. مشاغل سخت و طاقت‌فرسا با حداقل دستمزد و ساعات کاری طولانی، عدم امنیت شغلی، تهدید، ارباب و خشونت کارفرمایان درباره کارگران خود و اجبار آن‌ها در امضای اوراق سفید قراداد کاری برای فرار از مسئولیت‌های قانونی، عدم حمایت‌های تأمینی از جمله بیمه از سوی کارفرمایان، کودکان کار، کار کارگران مهاجر، ازدواج اجباری در سنین پایین، کار اجباری به جای پرداخت بدهی، خرید و فروش کودکان، قاچاق زنان به کشورهای حوزه خلیج فارس از مصادیق برده‌داری مدرن در جامعه امروز ماست. فقدان قوانین بازدارنده و یا عدم کفایت آن، عدم اجرای درست قوانین، فقدان سیاست‌های نظارتی و حمایتی کافی و لازم بر کار اقشار ضعیف به برده‌داری مدرن در کشور دامن زده است. ادامه این روند و عدم توجه کافی به حل آن، می‌تواند در آینده سبب ظهور نمودهای جدیدتر، گسترده‌تر و حتی خطرناک‌تر از آنچه که در حال حاضر شاهد آن هستیم، شود. لذا هدف اصلی پژوهش حاضر این است تا با ریشه‌یابی علل تغییر و تبدیل روند تاریخی تفکر و عملکرد بنده‌داری سنتی به برده‌داری مدرن، به راهکارهایی برای اصلاح فکری و عملی و در نهایت مهار و حل چنین معضلی در ساختار جامعه امروز ایران دست یابد.

۱-۱۱. تعریف مفاهیم

مفاهیم عمده این پژوهش عبارتند از:

برده^۲: واژه برده از ریشه اسلاو، نام قومی و اجدادی گروهی از مردم در اروپای مرکزی و شرقی که از قرن پنجم تا سیزدهم میلادی به شدت و به کرات مورد حمله قرار گرفته و به بردگی برده می-شدند. (ماخت، هال، ۱۳۹۵: ۵)

در فارسی باستان واژه برده Uarta «ورته» (اسیر)، در اوستایی varetā «ورته»، در فارسی میانه wardag «وردگ» (اسیر و زندانی) و wardagih «وردگیه» (اسارت) و در متون پهلوی غالباً «انشهریگ» یا «بنده» نامیده شده است. اصطلاح متعارف برای مشخص کردن برده در ایران باستان کلمه «بنده» مشتق از بنده (بند و زنجیر) بود. (برونشوگ، ۱۳۷۸: ۵۸/۳).

در زبان عربی لفظ رایج برای «برده مرد»، «عبد» و برای برده زن «أمه» (جمع آن اماء) است که هر دو لفظ از واژگان ایران باستانند و در زبان عبری تورات نیز در همین معنی بکار رفته‌اند. نیز در زبان ترکی «قول» یا «کوله»، «بنده» (برگرفته از فارسی)، «اسیر» (برگرفته از عربی)، «غلام» برای مرد و «جاریه» و «خلائق» برای زن، بر «برده» اطلاق می‌شود. (۱۳۷۵: ۴۴/۳)

در این پژوهش «برده» به معنی اصلی آن یعنی انسانی در تملک دیگری بدون هرگونه حقوق و آزادی عمل بکار رفته است.

بنده^۳: عبد، غلام، زرخرید، مقابل آزاد کسی که به بند درآمده و فروخته می‌شود. (دهخدا، ۱۳۷۳: ۴۳۶۴/۳) واژه «بنده» ترکیبی است از «بند» و «ه» نسبت، یعنی کسی که او را برای انجام کاری به بند کشیده و اسیر کرده‌اند، کسی که بسته شده یا بند به دست و پایش است. (مانفیلد، ۸)

اما نکته اینجاست که چه در ادب پارسی و چه فقه اسلامی تفاوت معنایی و مفهومی میان دو واژه برده و بنده وجود ندارد بطوری که در موارد عدیده‌ای این دو واژه بجای یکدیگر و مترادف با هم بکار رفته‌اند. در یک مورد در دائرةالمعارف تشیع، بردگی یا بندگی (استرقاق) هر دو به معنای خدمت و مملوکیّت انسانی که او را نسبت به مالک و مولای او برده یا بنده یا عبد آمده است. (دائرةالمعارف تشیع، ۱۳۷۱: ۱۷۴/۳)

با این وجود به دلیل تفاوت در نوع نگرش و نحوه استفاده بردگان و بندگان در دنیای غرب و شرق، نگاه غیرانسانی و کالاگونه به بردگان به عنوان موجوداتی فاقد روح و هرگونه حقوق انسانی در غرب باستان و معاصر و توصیه‌های اُکید اسلام در رعایت کرامت انسانی بندگان در مشرق زمین بویژه ایران و

^۲ - Slave

^۳ -Bandah